

ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

З. КАЦНЕЛЬСОН.

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 30, арк.111-123. Оригінал.

Олег Бажан

За кулисами стахановского движения

На основании документов Ведомственного государственного архива Службы безопасности Украины раскрываются проблемы борьбы советской власти против «экономической контрреволюции» в период разворачивания стахановского движения в Украине.

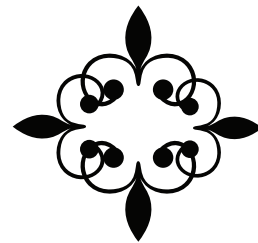
Ключевые слова: стахановское движение, НКВД, репрессии.

Oleg Bazhan

Behind the scenes of the Stakhanov movement

Based on documents of the Departmental State Archive of the Security Service of Ukraine the article examines the Soviet power struggle against the “economic counterrevolution” during the Stakhanov movement unfolding in Ukraine.

Key words: Stakhanov movement, NKVD (People’s Commissariat of Internal Affairs), repression.

VII ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 2-725:2-523.42:003]»17»(477)КМА

Максим Яременко (м. Київ)

УСПІХИ ТА НЕВДАЧІ «ОСВІТНЬОГО ДИСЦИПЛІНУВАННЯ» ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ 1770-Х РР.

У статті аналізується освітній рівень парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії у 1770-х рр. після майже півторастолітніх зусиль церковної влади, спрямованих на формування освічених парохів.

Ключові слова: письменність, освіта, Києво-Могилянська академія, парафіяльне духовенство, Києво-Печерська протопопія.

У XVIII ст. церковна влада (від найвищої синодальної до місцевої єпархіальної) намагалася змусити дітей духовенства навчатися в «латинських школах», сподіваючись, таким чином, підготувати гідну заміну парохам. Утім, навряд чи варто вважати, що спонуки до студій ієрейських синів в Київській академії, колегіумах та подібних закладах у російських єпархіях з'явилися у XVIII ст., а «початковою межею створення [...] законодавчої бази можна вважати указ від 15 січня 1708 р., який був підтверджений указом від 11 листопада 1710 р.»¹. В Україні політика київського митрополита щодо «освітнього дисциплінування» духовенства розпочалася значно раніше, від часу активної діяльності Петра (Могили).

Власне, підготовці нових добре освічених пастирів у могилиних реформах приділялася важлива роль. Спрямовані на зміцнення православної церкви та кодифікацію віри, ці метаморфози розглядаються дослідниками як православний варіант конфесіоналізації. Заснування ж колегіуму стало одним із найвагоміших кроків на шляху запроваджуваних змін². Сергій Плохій зазначив, що уніати та православні змогли вирішити у XVII ст. проблеми освіти священників:

«Обидві церкви перейнялися проблемами освіти духівництва, і кожна у власний спосіб змогла їх розв'язати. У 1610-х і 1620-х роках попереду були уніати, але на середину 1640-х років православна частина колись єдиної церкви й сама досягла істотних результатів і стала провідною силою в православному світі»³.

Безумовно, створений Петром (Могилою) колегіум, висловлюючись образно, був зіркою, під промінням якої розквітло кілька поколінь

церковних інтелектуалів та освічених парохів упродовж XVII-XVIII ст. Однак чи означала його поява кінець малоосвіченим священнослужителям у Київській митрополії? Настаною згаданого ієрарха священникам здобувати освіти добре засвоїлися наступними поколіннями церковної еліти Київської митрополії. Наголоси ж парохам відправляти дітей у науку, що звучали навіть наприкінці XVII ст., дозволяють припустити їхню актуальність.

У XVIII ст., як зазначалося, піднімати освітній рівень духовенства бралися не лише в Києві, а й Петербурзі. З іншого боку, низка розпоряджень упродовж століття стосувалася контролю освітнього рівня кандидатів на приходи. Через сильне виборче право та долучення голосу парафіян при визначенні претендента (інколи – як основного) попами ставали не конче діти священнослужителів, а й вихідці з інших станів. Отож, від таких ставлеників вимагалася лише бути письменним, знати Катехізис та відправляти богослужіння й уділяти Тайни.

Така дихотомія залишає актуальним для дослідників питання про успішність «освітнього дисциплінування» парохів. Безпідставними є узагальнення про неможливість статистичного підрахунку рівня освіченості духовенства, як це робить Софія Сенік, опираючись лише на враження від розгляду окремих документів⁴. Принаймні для останньої третини XVIII ст. кількісної інформації маємо достатньо, аби спробувати чисельно виразити успішність церковних зусиль для кількох протопопій Київської митрополії⁵.

Києво-Печерська протопопія особливо цікава для аналізу зусиль, спрямованих на підняття освітнього рівня парафіяльного духовенства, – вона знаходилася «під боком» у

митрополита. Ця обставина дозволяє припускати: де-де, а тут контроль за дотриманням відповідних розпоряджень мав здійснюватися особливо ретельно. Автору вдалося знайти білову відомість про духовенство цієї церковної адміністративно-територіальної одиниці за 1774 р.⁶ Хоча сама архівна справа не датована, встановити рік досить легко (збереглася чернеткова відомість тієї самої протопопії за 1775 р., у якій, як і в чистовику, вказано вік духовенства)⁷. Співставлення літ священно- та церковнослужителів обох документів і дозволяє датувати біловик саме 1774 р. Зрозуміло, що користуватися ним зручніше, адже йдеться про остаточний варіант.

До відомості 1774 р. внесено інформацію про 5 київських церков на Печерську, 3 храми «города» Василькова та 2 містечка Броварів. А ще – про церкви (по одній) у слободі Звіринці та селах Пирогові, Хотові, Безрадичах, Болдаївці, Романівці, Слободі Кухмістерській, Осокорках, Гнідині, Вишеньках, Дудоркові, Требухові, Красилівці, Димерці, Богданівці, Рожівці, Пуховці, Новосілках, Сваром'ї, Тарасовичах та Троєщині. Ці населені пункти лежали в межах Київського полку. Варто звернути увагу на їхню соціальну структуру. Так, у Київській сотні вже на 1760-1770-і рр. на Звіринці, у Слободі Кухмістерській, Пирогові, Безрадичах, Хотові, Болдаївці, Романівці фіксуються лише посполиті та духовенство. Так само посполитим було населення Печерська і Василькова. Хоча в першому розташовувалися військові, а в другому місті як митному, форпостному та карантинному осередку перебували відповідні служби. Зокрема, й козацькі залоги. Лише у Броварах проживали козаки, причому на 1766 р. їм належало 70 дворів, а посполитим – тільки 42.

Троєщина, Осокорки та Красилівка перебували у XVIII ст. у різний час і в Київській, і в Гоголівській сотнях⁸. На 1781 р. у перших двох мешкав лише простолюд, а в Красилівці двори посполитих та підсусідків кількісно переважали садиби виборних і підпомічників. Так само Гнідин та Вишеньки Бориспільської сотні тоді населяли переважно представники підніжжя соціальної драбини: козакам (і то підпоміщикам) у першому селі належало 6, а у другому 4 хати, тоді як посполитим 67 та 113 відповідно. У Дудоркові тієї такої сотні були 22 хати виборних, зате посполиті та

підсусідки володіли аж 126-ма, а у Требухові на виборних і підпомічників припадало 44 хати, а на простолюд 141. У Димерці, Богданівці, Рожівці, Пухівці та Новосілках Гоголівської сотні козаків виборних та підпомічників взагалі не було, як і у Сваром'ї та Тарасовичах Остерської⁹.

Соціальна структура парафіян Печерської протопопії, до якої звернуся далі, допоможе пояснити переважання того чи іншого станового походження церковних причтів. Наразі варто наголосити на такому. Більшість населених пунктів згаданої церковно-адміністративної одиниці достатньо давно повністю чи частково перебувала у власності київських монастирів. Так, наприклад, Бровари, Троєщина, Осокорки, Красилівка та Требухів належали Троїцькій Больницькій обителі. Печерськ, Слобода Кухмістерська, Пирогів, Безрадичі, Хотів, Васильків, Болдаївка, Романівка, Гнідин, Пухівка, Рожівка та Димерка були маєтностями Києво-Печерської Лаври. Як і Вишеньки, що спочатку належали Флорівській обителі. Звіринцем володіли і Печерський, і Видубицький монастирі¹⁰.

У Гетьманщині духовним і світським власникам належало першочергове право визначати чи схвалювати кандидатури настоятелів храмів у своїх маєтностях. А ставропігійна Лавра навіть намагалася позбавитися при цьому будь-якого впливу київського преосвященного, котрий як єпископ мав рукопокладати ставлеників.

Приміром, погіршення стосунків владики Варлаама (Ванатовича) із монастирем, що згодом зіграло далеко не останню роль у його зміщенні з престолу 1730 р., почалося саме з відмови преосвященного визнати право обителі призначати у залежні парафії ієреїв. Передбачалося навіть, що обраних Лаврою кандидатів посвячуватиме чернігівський владика¹¹. Печерський монастир після трирічної суперечки таки переміг катедрю.

Факт складання для київської катедрі відомості про духовенство протопопії, яка аналізується, показує: принаймні на 1770-і рр. вже до компетенції київського митрополита належав контроль за священниками навіть у духовних вотчинах. На 1774 р. взяті до розгляду дані про духовенство прямо інформують, що лише до романівського храму Святого Великомученика Георгія у 1769 р. Лавра направила священником Ігнатія Кордашевського. Однак це, слід гадати, радше виняток.

Попередній ієрей був братом Кордашевського, він захворів, а затим і помер. Тож монастир тимчасово й поставив туди вдівця Ігнатія, який якраз проходив при обителі послушання з метою постригтися. Віддаленість Романівки від центру протопопії та невелике число тамтешніх парафіян¹² і призвели до того, що навіть на 1774 р. катедра не змогла підібрати заміну Кордашевському¹³.

Для подальшого аналізу освітнього рівня духовенства цікаво інше храми принаймні у значній частині населених пунктів протопопії віддавна перебували під опікою церковних структур (яка у випадку монастирів могла бути щільнішою, ніж митрополичий нагляд, адже технічно її було забезпечити простіше). Обителі, як і катедра, мали керуватися відповідними постановами при номінуванні священнослужителів у церкви залежних сіл та містечок. Факт перебування під посиленням постійним контролем церковної влади дозволяє сподіватися значної успішності у реалізації «програми» освітнього дисциплінування ієреїв. Чи було так насправді, розглянемо далі.

Згідно з відомістю Києво-Печерської протопопії на 1774 р. в ній при 31 церкві служило 39 священників, 3 диякони, 29 дячків, 24 паламарі, 1 «церковникъ» та 4 «школьники». Найцікавішими для аналізу є саме священнослужителі. Серед них лише 38,5% навчалися у «латинських школах». Причому повний курс, що включав теологічні студії, пройшло менше третини цієї групи ієреїв. Решта ж – більше половини парохів Києво-Печерської протопопії (56,4%) були лише

письменними.

Серед дияконів спостерігається схожа ситуація; дячки головню не витрачали часу на глибше від елементарного навчання. Між пономарями переважали неписьменні. Остання обставина загалом типова для України і цілком зрозуміла з огляду на функції цих служителів при храмах – вони не потребували залучення письменності. У випадку Печерської протопопії ледь трохи понад 20% цих церковнослужителів були грамотними (див. табл. 1).

Не зупинятимуся детально на нечисленній категорії «церковників» та «школьників» – ці радше прагнули потрапити до членів причтів, не входячи туди постійно. Умисно зверну увагу лише на цікавий спосіб фіксації освітнього рівня школярів. Інформація про них при Києво-Печерській Вознесенській церкві має такий вигляд: «Школники холості Иванъ Сулицкой, сьнъ козацій, обучался руской грамоти, лѣтъ 19; Сѣмънъ Дячѣнко, сьнъ отца посполитого, обучался руской грамоти, лѣтъ 25; Павло Дяченко, обучался руской грамоти, сьнъ отца посполитого, лѣтъ 19»¹⁴. Аналогічно про освіту «школьника» Костянтина Никифорова із пирогівського храму Воздвиження Чесного Хреста записано: «обучался руской грамоти»¹⁵. Як бачимо, всі юнаки вже володіли тим рівнем знань, які давала дяківська наука. Про тих, хто його лише опановував, зазначалося б, що «обучается...», а не «обучался...». Однак їхній статус і надалі маркується категорією «школярі». Це зайвий раз переконує, що під неї потрапляли виключно ті юнаки/чоловіки, які жили по школах, і не обов'язково задля навчання¹⁶.

Таблиця 1

Освітній рівень духовенства Києво-Печерської протопопії, 1774 р.¹⁷

Освіта	Причет осіб, (%)	Священники	Диякони	Дячки	Пономарі	«Църковникъ»	«Школники»
Богослов'я		4 (10,3%)	1 (33,3%)	–	–	–	–
Філософія		5 (12,8%)	–	–	–	–	–
Риторика		5 (12,8%)	–	1 (3,4%)	–	–	–
Синтаксима		1 (2,6%)	–	2 (6,9%)	–	–	–
Грамматика		–	–	1 (3,4%)	–	1	–
«Руська грамота»		22 (56,4%)	2 (66,7%)	25 (86,2%)	5 (20,8%)	–	4
Неписьменні		–	–	–	16 (66,7%)	–	–
Не вказано		2 (5,1%)	–	–	3 (12,5%)	–	–
Разом		39	3	29	24	1	4

Безперечно, серед усіх парохів протопопії найцікавіше проаналізувати успіхи «освітнього дисциплінування» київського приходського духовенства, що служило при храмах на Печерську. Отже, як духовна влада безпосередньо в центрі митрополичого престолу давала собі раду з рукопокладенням на парафії освічених пастирів?

На 1774 р. на Печерську функціонувало 5 храмів, при яких служило 5 цілопархіальних, 3 половинних та 1 вікарний ієрей. «Повних» та «половинних» священників мало бути менше, однак відомість, вочевидь, зафіксувала при Преображенській церкві зміну ієреїв. Повідомили про попів попереднього як про чинного та про новопризначеного (слід гадати – через вдівство та бездітність першого). Так само в документі сповіщалося, що до Вознесенського храму, де служив печерський протопіп, вже на половину приходу рукопокладено його зятя. При цьому згаданий освітній рівень лише 8 священнослужителів. Він розділювався порівно: 4 таки куштували «латинської науки» (3 вивчали філософію, а 1 – риторику), а 4 (разом із вікарним) були лише письменними. Про науку протопопового зятя не згадано, проте зазначено, що раніше він був канцеляристом духовної консисторії¹⁸. Як бачимо, жоден з ієреїв не осилив богослов'я, як того вимагалось низкою відповідних указів та розпоряджень місцевої та центральної церковної влади. Ба більше – 50% духовенства взагалі не відвідувало гуманістичних «шкіл».

Помірна успішність зусиль, спрямованих на підвищення освіти священників, ще краще прослідковується, якщо проаналізувати їхнє соціальне походження. Із 8-ми ієреїв п'ятеро народилися в священницьких родинах, 1 – у дяківській, 1 був посполитого походження, а про одного інформація відсутня. При цьому двоє ієреїв, батьків тих попів, які служили 1774 р. (із них один – києво-печерський намісник), всупереч відповідним розпорядженням дали синам лише знання «русської грамоти», як і дячок. Вихідців з інших станів можна виправдати існуванням практики виборності духовенства громадою, яке остаточно не було переможене навіть до кінця XVIII ст. А то у випадку представників духовенства можемо вести мову якраз про відносну успішність «освітнього дисциплінування».

На час складання відомості восьмеро печерських священнослужителів мали 11 синів.

Троє з них за малолітством (мали до 4 років), ще не «скуштували» жодної науки. Двоє навчалися в Київській академії, а один, завершивши її теологічний курс, дияконував при батьку. Решта хлопців до «латинських шкіл» не дійшли. При цьому двоє, 9 і 6 років, безперечно, мали таку нагоду, адже лише опановували елементарні навички. А от ще двоє, 11 і 18 років (особливо старший) могли й не піднятися вище вже засвоєної «русської грамоти». Принаймні, вони «по изучТніи русской грамоти обучаются писатъ» та живуть при батькові. Вказівка на опанування писання наштовхує на думку, що хлопці планували повторити кар'єру старшого брата. Про його відвідування «шкіл» не повідомлялося, однак інформувалося про володіння писарським ремеслом: 19-літній юнак в духовній консисторії здобував ним «хліб насущний»¹⁹. Отож, як бачимо на прикладі синів києво-печерських священників, цілковитого виконання указів про обов'язкове навчання попівських синів в Академії навіть на 1774 р. не було.

Схожа картина спостерігається серед решти причтів протопопії. Окрім Києва, при її церквах на 1774 р. служили 18 священницьких дітей. Із них свого часу лише вісьмох (44,4%) батьки відправили до «латинських шкіл», при цьому повний курс із теологією пройшло лише двоє парохів. Ще 2 відвідували філософію, 3 – риторику, а 1 – взагалі лише синтаксиму. Решті ж 10-ти ієреїв (майже 56%) їхні батьки-священники не морочили голови вищим за «русську грамоту» шкільництвом, а собі – дотриманням розпоряджень церковної влади про освіту дітей²⁰.

Загалом 30 парохів сільських та містечкових церков Печерської протопопії мали 38 синів. Шестеро з них вже завершили академічну науку, а один її продовжував. Із шести колишніх «студіозів» лише один здолав необхідне богослов'я і був священником на батьківському приході. Успіхи освітнього зростання решти виглядають доволі скромно, якщо за точку відліку та мірило обрати синодальні вимоги: 1 завершив студії на інфімі, 1 на граматичі, 1 на синтаксими, по одному – на пітиці та риторичі. Ще четверо хлопців вже пройшли свої «університети», опанувавши лише «русську грамоту». На неможливість їхніх подальших студій вказують одруженість одного, дякування двох та навчання іконопису четвертого. Двоє письменних хлопців цілком могли навчатися в

Академії, адже мали 16 та 14 років, однак перебували при батьку, 15 перебували в процесі опанування елементарної грамотності (навіть один 18-літній та двоє 14-річних). Десятеро синів взагалі ще не «заправлялися» жодною наукою – всі вони мали вік до 8 років. Навіть з такої інформації, яка фіксує ситуацію на один момент, а не завершення процесу, зрозуміло, що частина дітей чинних ієреїв формально підійшла до виконання синодальних вимог, а дехто взагалі їх проігнорував²¹.

На 1774 р. серед трьох дияконів протопопії двоє походили з ієрейських родин. Однак свого часу лише один батько поклопотався про повну богословську освіту сина, а другий лише спромігся на науку грамоти для сина. З усіх дяків протопопії 11 походили зі священницьких родин, 1 був онуком та племінником пароха, а 2 – дяківськими синами. Щонайменше батьки перших 11 хлопців зобов'язувалися навчати дітей у Києво-Могилянській академії. Однак лише троє (ледь більше 27%) дотрималися відповідних розпоряджень, утім – цілком формально, адже їхні чада не дійшли навіть до піітики: 1 закінчив граматику, двоє – синтаксису. Решта ж згаданих чинних церковнослужителів, зокрема і попівський онук та дяківський син, опанували тільки «руську грамоту». Ще одне дяківське чадо студіювало риторіку. Як бачимо, і в цій групі священницьких дітей, їхні батьки-ієреї не дотримувалися вимог навчати дітей²².

Аналізувати потуги дяків та паламарів, спрямовані на освіту вже їхніх синів, навряд чи доречно. Річ у тім, що всі, крім трьох дяків, про яких така інформація замовчана (найшвидше – через її відсутність), не були посвячені у стихар. Так само лише про двох пономарів протопопії не згадано про цей жест єпископського благословення, а про решту прямо вказано на непосвячення. Відтак, церковна влада Київської митрополії жодним чином не долучалася до комплектації приходських причтів церковнослужителями, тож і дієвого контролю за навчанням їхніх дітей

мати не могла.

Тут незайвим буде звернути увагу на інше – 22 цих церковнослужителів були одруженими (чи вже вдівцями), а парубкували тільки семеро. При цьому холості дяки в селах, слід гадати, ще не встигли пошлюбитися, адже мали не більше 25 років. Лише в Києві при Печерських храмах двоє із трьох неодружених церковнослужителів були дорослого чи й старшого віку (22, 31 та 47 років)²³. Ця інформація заперечує уявлення про дяків як типовий мандрючий по всій Україні контингент, перейнятий тим, аби десь задобрити парафіян і пристати до їхнього храму. На прикладі Печерської протопопії також бачимо хибність думки про те, що «как всеобщий «попычач» дяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостяком и не устраивать хозяйства»²⁴.

Аби зрозуміти, чому понад 50% парохів Печерської протопопії не скуштували академічної науки, слід детальніше зупинитися на питанні посідання парафії у XVIII ст. До цього історики звертаються від XIX ст. до сьогодні²⁵. Коротко їхні висновки зводяться до твердження про паралельну чинність в Гетьманщині права виборності православних парохів прихожанами та спадкування парафій. При цьому єпархіальна влада намагалася, хоча й без остаточного успіху, взагалі покінчити з виборністю, регулюючи й контролюючи спадкування. Приміром, відмовляючи у переході парафії від батька до ненавченого в Академії сина.

До певних припущень про спадкування парафій можуть спонукати і відомості про соціальне походження духовенства протопопії. На 1774 р. 23 із 39 ієреїв народилися в священничих сім'ях, ще 3 попи з інших станів були зятями священників. Отож, згодом, майже 67% чинних настоятелів отримали приходи від батька чи тестя. Аналогічно, 2 з трьох дияконів та 12 із 29 дяків могли служити при храмах завдяки старанням їхніх батьків (див. табл. 2).

Таблиця 2

Соціальне походження причтів церков Києво-Печерської протопопії²⁶.

Стан	Причет	Ієреї	Диякони	Дяки	Пономарі
Син священника	22+1 зять священника	2	11	–	–
Онук і племінник священника	–	–	1	–	–

Син дяка	1	–	2	–
Син пономаря	–	–	–	1
Син козака	1	–	1	–
Син міщанина	2 зяті священників	–	–	–
Син посполитого	10+1 зять священника	1	14	21
Солдат	–	–	–	1
Не вказано	1	–	–	1
Разом	39	3	29	24

Однак зважання на духовне походження батьків/тестів не є підставою для остаточних підрахунків поширення спадкування парафій. Адже син священника не конче був парохом при батьківському храмі. Відомість про духовенство Києво-Печерської протопопії не наскільки детальна, аби підрахувати всі випадки переходу приходів у межах родини. Інколи соціальне походження настоятеля вказане без деталізації. Приміром – син священника без зазначення храму. Тим не менше, деяка інформація про пов'язання колишніх та чинних причтів церков протопопії у документів все ж наведена. Наприклад, коли вміщено дані про проживання на приходах паніматок-удів та їхні пов'язання з попередніми та чинними парохами тощо. Опіраючись на неї, спробую встановити мінімальний відсоток спадкування приходів.

Можна виділити перехід парафій від уже покійних попередників до їхніх родичів-наступників (назву це виключно умовним спадкуванням у другому поколінні) та одночасне співслужіння при храмі батька й сина, тестя й зятя тощо. Себто спадкоємність у таких випадках закладена, однак остаточна зміна поколінь ще не відбулася. У Києві до першої групи можна зарахувати наступні випадки. При одній церкві священниками були син замість померлого батька та зять діючого попа, при іншому храмі служив священник на місці свого дядька. Другу групу ілюструє один приклад – на парафії у складі причту згадані батько-настоятель та син-диякон. У двох печерських церквах про спадкування приходів відомість мовчить²⁷. Відтак, щонайменше у 60% випадків можемо вести мову про спадкоємне посідання парафій на Печерську.

За межами Києва спадкування «у другому поколінні» простежується у восьми випадках. При одній церкві на місці батька-священника настоятелями були його син і зять, при іншій

дияконував син покійного ієрея. Ще при одному храмі парохом став брат покійного священника, а при іншому син покійного попа і зять вже чинного половинного настоятеля. При цьому дякував у другому випадку син іншого сина померлого ієрея, себто племінник чинного. У пухівській Покровській церкві двоє дітей померлого священника при чинному служили дячками. На двох парафіях після покійного батька-священника при церкві ієреєм служив його син. Зрештою, при Звіринському храмі св. Іоанна Предтечі на 1774 р. взагалі не було причету «за измТртвіТм» священно- та церковно-служителів (слід гадати – під час недавньої чуми; така сама ситуація була в Осокорках). Однак у чернетковій відомості про духовенство протопопії вже наступного 1775 р. парохом там значився син покійного тамтешнього священника, котрий на 1774 р. ще навчався в Київській академії і мав лише 29 років при необхідних для висвячення 30-ти²⁸. Хоча на 1774 р. він ще не служив на батьківському місці, однак вакансія не займалася іншими претендентами, тож цей випадок я зараховую також до прикладів спадкування.

У позакиївських храмах протопопії ще у п'яти випадках очевидна можливість утвердження переходу парафії в межах родини. При одній церкві співслужили тесть і зять, при іншій можна припустити настоятельство братів, хоча прямо про їхню кривність не зазначено. На їхні родинні пов'язання вказує ідентифікація прізвища та походження: половинними ієреями були попівські діти Стефан та Даміян Самойлови. При цьому, що належно, дякував у храмі Стефанів син. Ще на одній парафії пасторами значилися батько і син, а при двох інших батько служив настоятелем, а син – дяком. У решті 13 храмах протопопії відомість 1774 р. прямо на спадкування не вказує. Однак у трьох випадках її можна

запідозрити – там настоятелі та дяки (у 2 церквах), і дячок та пономар були однофамільцями (хоча патроніміїні прізвища «Іванов», «Ніколаєв» та «Стефанов» не вельми надійні аргументи для проголошення кривдності) і мали однакове станове походження²⁹.

Отже, за прямими, хоча й неповними та принагідними даними, у протопопії за межами Києва щонайменше на 50% приходів позначилося право спадкування – якщо сюди додати 61,5% випадків співпадіння прізвищ. Загалом же у всій церковно-адміністративній одиниці цей відсоток складав, як мінімум, 51,6% (чи 61,3% у випадку долучення однакових прізвищевих ідентифікацій).

Окремо ще можна виокремити т. зв. «чисті осімейнення», коли в межах родини передавалося настоятельство чи його половина, – не беручи до уваги виконання тими чи іншими родичами церковнослужительських та дяконських обов'язків найчастіше в якості першого кроку саме до ієрейства. Такі переходи обов'язків пароха в Києво-Печерській протопопії на середину 1770-х рр. зафіксовані при 11 храмах, тобто у 35,5%³⁰. Зазначу, що цей відсоток спадкування приходів на Київщині вищий, аніж на той самий час на Глухівщині. Це, вочевидь, зумовлено вже згаданою на початку становою структурою населення та відсутністю помітного козацького прошарку, здатного активно втручатися у вибір кандидатів на настоятельство. Відтак церковна влада успішніше боролася з виборним началом при номінуванні на парафії.

Вартий уваги факт – киево-печерська відомість не підтверджує добре описаної в історіографії практики переходу парафії стар-

шому сину чи чоловікові старшої дочки. Навпаки, вона змальовує значно складніше і різноманітніше плетиво спадкування. Зрештою, це й зрозуміло, адже життєві ситуації та шляхи членів родини могли бути такі ж звичайними. А чинники, що наближали чи віддаляли від парафії, можна множити. І обґрунтовувати їхню дієвість тодішніми чинниками: вік, освіта, воля прихожан, впливовіші конкуренти, кращі перспективи кар'єри, надто довге життя батька-ієрея чи, навпаки, рання смерть, тривалість життя інших членів родини тощо. Відтак, очевидно, не варто переоцінювати висновків дотеперішньої історіографії з огляду на потенційні можливості збережених джерел.

Для аналізу успішності «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Київської митрополії важливе те, що навіть під боком у архієрея виборне начало, як можемо припускати, не втратило своєї сили. Отже, «парафіяльна цивілізація» могла успішно протистояти модернізаційним процесам. З іншого боку, приходські пастирі знаходили виправдання для формального дотримання вимог церковної влади щодо навчання дітей, а часто – їх ігнорування. Аби примусити останніх ходити до «шкіл», слід було реформувати не лише навчальні заклади, зробити освіту обов'язковою, а й змінити сам спосіб номінування на парафії. Комплексний підхід до церковних реформ наприкінці XVIII – початку XIX ст. таки дозволив змінити ситуацію. Однак до цього всі намагання духовної влади розбивалися об інерційний рух церковнопарафіяльного життя дорогою «доброї старовини», навіть у самому адміністративному центрі митрополії.

Джерела та література

1. Посохова Л. Православні колегиуми та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. / Людмила Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – Вип. 39: Історія. – С. 54.
2. Слід зазначити, що ще зусилля попередників Петра Могили архімандритів Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського інколи трактують як своєрідну прелюдію до наступних змін, як «незначні

починання реформи» (Brüning A. Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and Limits of a Western Historiographical Concept / Alfons Brüning // Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe. London, 2008. P. 78) Трактатування Могилиних реформ як «православної конфесіялізації» див. у: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій

Плохій. К., 2006. Вид. друге, виправлене. С. 27 29, 130 135. Про «перші кроки на шляху конфесіялізації», розпочаті Могилою, див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К., 2005. – Вид. друге, перероблене та розширене. – С. 287 та наст. На конфесіялізації, під кутом зору якої слід розглядати реформаторську діяльність київського архієрея, йдеться також у: Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Сергій Йосипенко. – К., 2008. – С. 192–211. Звісно, що згаданий концепт, правомочність застосування якого навіть до західноєвропейських країн дискутується істориками, не переноситься на український та й загалом центрально-східно-європейський ґрунт автоматично у «класичному» варіанті, а враховується місцева специфіка (детальніше про концепт «конфесіялізація», дискусії навколо його валідності та можливість застосування до теренів Центрально-Східної Європи див.: Deventer J. 'Confessionalisation' — a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe? / Jörg Deventer // European Review of History Revue europeenne d'histoire. 2004. Vol. 11. No. 3. P. 403 425).

3. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. С. 134 135.
4. «While it is impossible to verify statistically, the over-all impression of eighteenth-century Orthodox clergy in Left Bank Ukraine is that the majority remained with insufficient education» (Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine / Sophia Senyk // Orientalia Christiana Periodica (далі ОСП). 2007. Vol. 70. P. 312.
5. Спробу такого аналізу на прикладі Глухівської протопопії див.: Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) / Максим Яременко // Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури. 2008. Вип. 7. С. 269–298.
6. Державний архів м. Києва (далі ДАК), ф.

314, оп. 1, спр. 326.

7. Там само, спр. 117.
8. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. К., 1930. Зб. 1. С. 177 178, 180, 186 187, 189 192, 194, 198, 201, 256.
9. Описи Київського намісництва 70 80-х років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін. К., 1989. С. 93 99.
10. Там само. С. 321; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай. С. 177 180, 185, 187, 189 193, 197 198, 201, 256; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник. 1928. Т. 2. С. 141, 143 144; Шамрай С. Місто Васильків (IX XVIII вв.) / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник. 1929. Т. 3. С. 44; Переписні книги 1666 року / Пригот. до друку і зредагував В. О. Романовський. К., 1933. С. 325 (тут Димерка названа «Здимеркою»); Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 1687) / Упор. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. К. Львів, 2004. С. 250 (прим. № 12).
11. Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 311–312. Про незалежне поставлення Лаврою у своїх маєтностях протопопів та священнослужителів перед конфліктом із Варлаамом див. також у: Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 3 (1 февраля). – Часть неоф. – С. 114.
12. На 1766 р. і 1780 р. у селі зафіксовано 13 дворів: 1 належав священнику, 12 посполитим. При цьому 1766 р. із 12 садиб дві пустували (Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай. С. 194.
13. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 5 зв. 6.
14. Там само, арк. 1 зв.
15. Там само, арк. 4 зв.
16. Яременко М. Ціна дяківської науки / Мак-

- сим Яременко // Київська Академія. Вип. 8. К., 2010. С. 132-137.
17. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв.
18. Там само, арк. 1-3. Уродженець міщанської родини з Глухова Іван Хмельницький був прийнятий у консисторську канцелярію 1768 р., а канцеляристом став 1771 р. Проте дослідникам у консисторській документації наразі також не вдалося віднайти даних про його освіту (див.: Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – К., 2008. – С. 228).
19. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3.
20. Там само, арк. 3-10 зв.
21. Там само.
22. Там само, арк. 1-10 зв.
23. Там само.
24. Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий. – С. 117. Подібні характеристики дяків див. також у: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра / П. Знаменский. – Казань, 1873. – С. 36.
25. Див., наприклад: Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 391-439; Senyk S. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century / Sophia Senyk // OCP. – 2003. – Vol. 69. – P. 125-151.
26. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв. Для уточнення станового походження у двох випадках, де воно замовчане, викор.: ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 117, арк. 3; Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – С. 228.
27. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3.
28. Пор.: там само, арк. 3 і там само, спр. 117, арк. 4 зв.
29. Там само, спр. 326, арк. 3-10 зв.
30. Там само, арк. 1-10 зв.

Максим Яременко

Успехи и неудачи «образовательного дисциплинирования» приходского духовенства Киево-Печерской протопопии 1770-х гг.

В статье анализируется уровень образования приходского духовенства Киево-Печерской протопопии в 1770-е гг. после почти полуторавековых усилий церковной власти, направленных на формирование образованных пастырей.

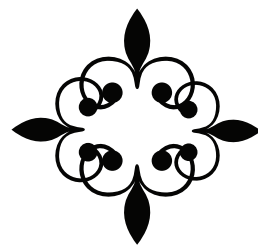
Ключевые слова: грамотность, образование, Киево-Могилянская академия, приходское духовенство, Киево-Печерская протопопия.

Maksym Yaremenko

Successes and failures of “schooling disciplining” of parish clergy at Kyiv-Pechersk diocese in 1770-s

The educational level of Kyiv-Pechersk diocese parish clergy in 1770-s is analyzed in the article. It was the time after near 150 years of church authorities efforts to form well-educated clerics.

Key words: literacy, education, Kyiv-Mohyla academy, parish clergy, Kyiv-Pechersk diocese.

УДК 378(477) «1918/1920»: 37.091.

Олександр Завальнюк (м. Кам'янець-Подільський)

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: ПРОБЛЕМА ВИЖИВАННЯ (1918-1920 РР.)

На основі архівних і опублікованих джерел досліджується проблема матеріального становища і виживання студентів перших українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського. Студеї жили і навчалися в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, викликаній Першою світовою війною і воєнно-політичними подіями на території України у 1919-1920 рр.

Ключові слова: Київський і Кам'янець-Подільський державні українські університети, студентство, стипендія, заробітки, матеріальна допомога, молодіжні організації, благодійна діяльність, студентська їдальня, бурса, хвороби, лікування.

Українська держава відповідно до вимог Конституції України, ряду законів, основних напрямів внутрішньої політики докладає зусиль для підвищення соціальних стандартів і прожиткового мінімуму своїх малозабезпечених громадян. Окрема увага надається студентській молоді. Значна її частина походить із незаможних родин і отримує державну підтримку через академічні та соціальні стипендії, матеріальну допомогу, премії за успіхи у навчальній і науковій роботі тощо. Студентам-сиротам виплачуються значні суми на харчування, придбання одягу і відпочинок. Вони, зокрема, звільнені від плати за проживання у гуртожитках і відвідування культурно-масових заходів. Турбота дає студентам змогу переборювати відчуття соціальної ущемленості, краще зосереджуватися на навчальній, науково-дослідній і громадській діяльності. Так вони повноцінно і якісніше виконують плани підготовки спеціалістів, а відтак і стають готовими до активної праці на блага суспільства і держави.

Аналогічний рівень підтримки студентської молоді не могла собі дозволити молода українська держава в революційні 1918-1920 рр. Через гостру фінансово-економічну кризу, політичну нестабільність та несформованість державних інституцій проведення активної молодіжної політики повною мірою було неможливим. І все ж перші кроки у цьому напрямку було зроблено. Про це частково засвідчують окремі праці мемуаристів та істориків¹. Малодослідженими і залишеними поза предметом спеціального наукового вивчення все ж є, зокрема, роль

державних, самоврядних, громадських і приватних структур у матеріальній підтримці студентської молоді, налагодженні громадського харчування та наданні медичної допомоги тощо.

Метою статті є з'ясування комплексу здійснених у 1918-1920 рр. заходів із боку держави, керівних органів університетів, місцевого самоврядування, молодіжних організацій, спрямованих на допомогу студентам задля виживання в умовах повсякденного пошуку засобів для існування – важливої фізичної умови академічної активності майбутніх фахівців.

Основу студентського контингенту перших українських університетів складали вихідці переважно із малозабезпечених соціальних прошарків. Здебільшого із сільських низів та середняків, котрі найбільше відчували соціально-економічні негаразди, були змушені боротися із злиденністю життям. Для виживання студентів у 1918-1920 рр. великі надії покладалися на молоду українську державу і земства через призначення семестрових стипендій і одноразових грошових виплат. Під час урочистого відкриття держуніверситетів у Києві та Кам'янці-Подільському гетьман Павло Скоропадський, міністр освіти і мистецтва П. М. Василенко, його товариш (заступник) П. І. Холодний та інші закликали молодь не шкодувати сил для навчання. При цьому вони не обмовилися жодним словом про хліб, без якого не можна було ні жити, ні працювати.

Цю, на перший погляд, буденну проблему обійшли увагою керівники держави й освітнього відомства. Вона стала – як